

УДК

І. Дзюба, академік НАН України

Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, Київ

З НАГОДИ 200-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Мені здається, сьогодні про Шевченка говорити складніше й важче, ніж будь-коли. Причина проста й парадоксальна: життя немилосердно актуалізувало не тільки його історіософські прозріння й політичну сатиру, а й увесь його етичний рахунок до світу. Кожне його полум'яне слово про боротьбу і долю України, про „діла добрих” і „діла злих” на землі людства сьогодні вбирає в себе те, що мучить душі мільйонів наших сучасників. І ми, щоб висловити свої зболені почуття, звертаємося до слів Шевченка. Це свідчення його пророчої сили, яка нас підкріплює навіть гіркотою своєї правди. Але тут є і наша велика несправедливість до Шевченка: ми шукаємо порятунку в нього, тоді як мали б принести йому вже порятовану Україну, а не ту „приспану” й „окрадену”, пробуджену вже „в огні”, – видиво якої тяжіло над ним у казематі Шліссельбурзької фортеці. Більше того, тут може бути й певна небезпека для образу Шевченкової поезії: ми схильні розмикувати її на потрібні часові цитати. Втім, це давня українська практика. Вона свідчить не лише про владу Шевченкового слова, а й про те, що історичний час для нас у чомусь мало змінився, проблеми національного буття залишаються невирішеними, а звідси й наше „експлуаторське” ставлення до Шевченка, часом навіть лінощі, нездатність осягнути всього, „нецитатного”, Шевченка, в його широкій і складній цілості. Маю на увазі, звичайно, не той образ, який створює академічна наука, а той, що існує, сказати б, стихійно, в масовій свідомості. До її стереотипів шевченкознавству ще доведеться звертатися й звертатися, як і до різного роду спрощень, однобічностей, абсолютизації одних сторін його творчості й непомічання інших.

Ось коротко кілька прикладів.

Шевченко – Пророк? „Апостол правди і науки”?

Найменування поета «пророком» так часто і різноманітно практикувалося, що наче й він сам змирився з цим титулом. А реальний зміст цього порівняння стерся. Та й чи був цей реальний зміст? Чи це тільки поетичний образ, метафора, що постали з української національної долі? Отож – хто такі «пророки» – в історії і в нові часи?

На популярному рівні пророк-ясновидець. Але насправді важливіше те, що історично біблійні пророки були носіями демократичної традиції, яка склалася ще в часи кочівництва, і вперто оберігали її від тиску нових економічних і суспільних обставин. Помимо біблійних пророків свідчення про страждання і соціальний протест пригнічених доходили

© *І. Дзюба, 2014*

тільки у викладі представників власницьких станів (Гесіод, Солон); тож Дж.Томсон у праці «Перші філософи» пише: «В особі єврейських пророків вперше в історії пролунав голос позбавлених власності хліборобів – голос, збережений у письмовій формі і зберіганий як скарб відтоді і до наших днів поколіннями європейських хліборобів, що борються проти тих самих несправедливостей і надихаються тими самими надіями».

Протягом століть про пророків сказано було багато і шанобливого, і глузливого. Але загалом у європейській філософській і християнській традиції переважало поважливе ставлення до феномена біблійних пророків. Еріх Фромм відзначав як їхню велику історичну заслугу те, що «вони заохочували сумніви та критику порушень світською владою принципів любові й справедливості».

Активна присутність пророків тривала в історії Ізраїля не одне століття, між великими пророками були істотні різниці в характері їхнього патосу: Ілія, Ісайя, Єремія, Єзекіїль... Водночас намножилося плем'я лжепророків, так що найгрізніший і найнепримиренніший з пророків Ілія очолив рух за винищення «лжепророків».

...Через століття після вогненного Ілії виступив пророк Осія, який «перший заговорив про Божественну Любов», – каже протоієрей Олександр Мень. Він цитує Дармстотера, за словами якого Осія «надав пророцтву той неповторний характер гніву й ніжності, під впливом якого розтануло кам'яне серце древньої людини».

Маючи на увазі оце поєднання гніву й ніжності; протистояння всім царям і владикам – минулого, сучасного і майбутнього; постійне нагадування про неминучу розплату, або «речову», або моральну; викриття соціальних і моральних виразок, картання власного народу (національну самокритику) і подання йому нової історичної перспективи, а над усім оту «Божественну Любов», – можна, звичайно, говорити про Шевченка і як «пророка»: в розумінні порівнянності, а не тотожності місії. Так, наприклад, Томаса Карлейля називали «пророком XIX століття» – за те, що вивищив Працю до релігії, бачив у ній шлях до Спасіння.

Але чи почував себе пророком сам Шевченко, якого вже й за життя так називали земляки, не кажучи про нащадків, чи переймався свідомо пророчою місією?

Олександр Барвінський в есеї про Шевченка стверджує, що «Шевченко у своїй смирності не думав навіть, що він сам став не тільки українському народові народним поетом, всесвітнім генієм, учителем і світочем людства, та й усієї України, апостолом правди і науки...». Мабуть, це не зовсім так.

Шевченкову звичайність у побуті й щоденному поведженні відзначала більшість тих, хто залишив про нього спогади. Але громадянська і поетична самосвідомість – це вже інший вимір особистості. Був, мені здається, час, коли поет відчував свою пророчу місію для України, хоч, може, й не так безумовно «перебував» у ній, як Міцкевич (для Польщі). Це – період «трьох літ», «Послання...», «Заповіту». Не так наголошено, обтяжено складними переживаннями поразки українського руху після 1847 року, пророча вдача заіскрилася після повернення з заслання... Про це свідчить полум'яна пафетика багатьох його поезій останніх літ. У самій стилістиці й метафоричності його поезії є щось від мови стародавніх пророків – наприклад, постійна метафора вогню: і як карального, і як очисного, і як непозбутнього внутрішнього чуття. Але водночас у нього й інше біблійне: «Не в гromі Господь, а в подиху прохолодного вітру»; те, що в останню свою мить почув Ібсенів суровий пастор Бранд: «Він є Dens Charitatis» – Бог Милосердя!»

Можна сказати, що Шевченкова поетична мова за напруженістю звертання до світу – пророча мова; за тоном проповідання „правди і науки” – апостольська, за мірою сповідності, «самовикладання» – молитовна. (Втім, у кожному з цих стильових рівнів можна помітити й моменти відсторонення, а серед численних молитовних пасажів є й саркастичні.)

Чи властиве було Шевченкові месіанське самопочування, чи відчував він себе месією, як дехто з великих світових поетів? У Шевченка не бачимо прикмет месіанської гордині, для його богочуття це було б блюзнірством. Але він відчував свою *місію*. І ця його місія полягала в житті для України. За неї він ладен був «молитву діяти до краю». Цією молитвою за Україну і було його Слово.

Поет гніву чи любові?

Як підсумувати Шевченкове ставлення до дійсності, до світу?

Була, і є, і завжди буде велика спокуса шукати ідейну або емоційну доміанту незводимого ні до яких доміант Шевченка.

Часто в Шевченкові бачили тільки (або насамперед) заклики до народного повстання, до соціальної (або національної) помсти, розплати. Без цього, звичайно, Шевченка немає. (Хоча, коли говорять про Шевченкову ненависть до гнобителів і катів народу, – може, відповіднішим було б інше означення: гнів. Це почуття багатомніше, в ширшому соціальному й емоційному діапазоні. І, мабуть, не сказав би Шевченко про себе так, як Некрасов стосовно себе: «...спасительная злоба, что долго так разогревала кровь».)

Інколи ж бачили і бачать тільки настрої евангельського милосердя, екстаз усепрощення. І без нього Шевченка немає.

Але є третє, вище, в чому **преобразується** і перше, і друге. Що?

Може, «сократичне» співвідношення вічної істини з індивідуальною сутністю людини?

У кожному разі в Шевченка було те благоговіння перед життям, та довіра до нього, які набагато пізніше висловив Еріх Фромм у своїй праці «Мати чи бути?» (To have or to bee?) в ідеї гіпотетичної **нової людини**, що долає технологізм і функціональність. У структурі такої людини, каже Еріх Фромм, – «Любов і повага до життя в усіх його виявах, розуміння, що священним є життя і все, що сприяє його розквіту, а не речі, не влада і не все те, що мертве».

Чи не цим глибоким настроєм перейнято вірш-молитву-анафему „Тим неситим очам...”: хай будуть їм, „земним богам-царям”, – „всі добра землі”, „а нам” – „роботящим умам”, „роботящим рукам”, „добросердим малим, тихолюбцям-святим” – „нам любов меж людьми”. Єдиносутне! І в „Молитві”: „Мені ж, о Господи, подай // Любити правду на землі // І друга широкого подай!”. Особливо в поезії останніх років невідступно звучить оцей мотив *любові* до сутності життя і водночас *не-любові* до того, що його спотворює.

Сутність і марність усіх надуманих, суспільними умовностями народжених уявлень, «цінностей»; протистояння вічних законів природи та Божих – і людських злотищів Шевченкова поезія виразила з великою силою, а в деяких («Колись то ще во время оно...»), „І Архімед, і Галілей...”, „Тим неситим очам...” та ін.) поезіях мотив їхньої

нікчемності перед простими і вічними виявами життя набирає гостро саркастичного або гнівного звучання.

Це, звісно, лише одне із перемінних значень у всеоб'ємній амплітуді поетового світопочування. Але всі вони скоряються сприйняттю святості життя як Божого дару. І сприйняття це фокусується в найлюдянішому із почуттів – почутті любові, що становило „енергетику” його поезії. Любові до добра, до правди (його слово – „слово правди і любові”), до справедливості – до людського в людині й до Бога („людей і Господа любіть”), до України, до землі, неба, води, лісу, барв і звуків життя, до всього того, що промовляє до нашого серця. (Карл Ясперс: „Любов у собі універсальна, зовсім не пов’язана з жодним індивідом”; „любов може оволодівати усім душевним матеріалом”.)

Колись гнівний і вибуховий Мікельанджело, титан духу, з гордістю сказав: «Не народилася ще людина, яка, подібно до мене, була б такою мірою схильна любити людей».

Може, так народилася? У всякому разі, славний російський почитатель Шевченка Іван Григорович Призов у рецензії на „Кобзар” писав: „У його душі і в піснях стільки любові, що її вистачило б на мільйони людей”.

І мовби вчеприце цю тему Василь Стефаник такими словами:

«Шевченко один був у нас, що любив страшно, без застережень і без претензій [...] Праця, робота, заслуги, користь і то все додатки хвилеві, котрі скорше або пізніше пропадають. Як ми станемо народом сильним, то забудемо за всі заслуги Шевченка, а лишиться лишень ідеал чоловіка, що любив кавалок нашої землі. Дивний і рвучкий до себе і далекий, як сонце, що всіх гріє».

ГЕНІЙ ЧИ МАЙСТЕР?

Магію Шевченкової поезії навряд чи розгадати за допомогою відшукування в ній «прийомів» і «засобів», хоч воно й неминуче. Поетична форма – це енергія особистості. Наївно припускати, що Шевченко навмисне «асонансував» і «алітерував» свій вірш, хоча б оте незрівнянне: «За кражу, за войну, за кров, // Щоб братню кров пролити, просять // І потім в дар тобі приносять // З пожару вкрадений покров!!» – або: «Неначе ляля в льолі білій...» Таке змайструвати неможливо, це «само» виливається з глибин душі. Як писав А.Белій, «звукотвір – доисторическая артикуляция языка».

Свого часу Володимир Винниченко відхилив розмову про «майстерність» Шевченка: він *артист*, а не *майстер*.

Так, *творчий акт* можна сприйняти хіба імпресивно. Але його **продукт** неминуче стає предметом аналізу, постфактум. Цей аналіз знаходить у творчому акті те, чого сам творець міг не знати й не потребувати. Але його суб'єктивне об'єктивується вже як майстерність, і в цій якості робиться доступним досвідом. Геніальність не переймається, але досвід генія стає повчальним. Не лише як частина культурного процесу в часі, але і як спосіб можливого поглиблення рецепції творчого феномена, його осмислення. Під цим кутом зору дослідники й говорять про «майстерність» Шевченка. І це не випадково: Шевченкова поетична практика реформувала український літературний вірш і була, якщо вжити сучасне поняття, «новаторською». Скажімо, Д.Чижевський вважав, що українські поети, „йдучи шляхом Шевченка”, „більш як на півстоліття” випередили російських у вживанні „неповних рим”, але при цьому бачив тут барокову традицію. Згодом А.Луначарський, говорячи, що Шевченко і в поезиї випереджав свій час, ствер-

джуватиме, що він «творить вільний вірш на кілька десятків років раніше, ніж заговорили про нього передові поети Заходу». Твердження небезпідставне, хоч визначення Шевченкового вірша як „вільного” неточне. Про його природу висловлювалися різні думки й точилися дискусії. Дехто з дослідників наголошував на тому, що Шевченко звільнив поетичну форму від оков догм, правил, канону. Скажімо, О.Жовтіс уважав, що деякі його новаторські прийоми випереджали свій час і «занимают важное место в мировой поэзии в настоящее время».

Як приклад, Жовтіс наводить зразки вживання Шевченком короткого рядка, що фіксує увагу на найважливішому – прийом, який «узаконив» В.Маяковский і який здобув загальне визнання. «Только великий художник мог так подчеркнуть слово»:

*А надію
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.*

І ще: «...поэт смело переходит от силлабо-тоники к тонике в **одном** и том же произведении, т.е. делает то, что делал революционер русского стиха Маяковский...».

Ще 1928 року Борис Якубський наголошував необхідність вивчення Шевченкової синтакси, ейдології (епітетології, метафоричності, порівнянь, повторів), „геніальної евфонії” та композиції. На жаль, з початком 30-х років це стало неможливим. І лише через кілька десятиліть окремі дослідники знову зосереджуються на формальних елементах Шевченкової поезії.

Чи мав Тарас Шевченко якусь теоретично впорядковану систему естетичних поглядів, які він підлягав у своїй творчості? З огляду на спонтанну силу його поезії та нехгів до теоретизування, висловлену не раз, зокрема в „Щоденнику”, таку систему реконструювати важко. Здебільше дослідники зупинялися на окремих естетичних принципах або ж їхні узагальнення неминуче розчинялися в конкретиці поетичної тканини, з якої й виводилися. В радянському літературознавстві не бракувало доволі схоластичних публікацій про „ідейно-естетичні погляди” Т.Шевченка, про різні естетичні категорії, якими він нібито керувався, тощо. Проте, помимо окремих важливих констатацій, „системи” виглядали штучно сконструйованими. Може, не „системи” творили текст, а якась інша, інтимніша й таємничіша сила? А „системи” – це вже плід інтелектуальних зусиль дослідників над текстами, створеними інтимнішою й таємничішою силою?

Може, це незабгагнена сила геніальної особистості? Звичайно, Шевченкові поетичні тексти були результатом не лише спонтанного творчого акту, натхненної імпровізації. За цим першим етапом часто йшов другий: самокоригування, варіювання, вдосконалення. Академічні видання подають багато різночитань і варіантів окремих його творів. Інколи це робота над щойно написаним, частіше – повернення до нього за інших обставин і з часової відстані. Текстологічні спостереження й дослідження показали, з якою вимогливістю до себе працював Шевченко над тим, що вже, здавалося б, жило власним життям, як наполегливо вдосконалював свої поетичні твори і поглиблював окремі мотиви.

Тобто: з Генієм співпрацював Майстер. І все-таки: Майстер іде слідами Генія. Ніяка винахідливість, ніякий смак, ніяка майстерність не зродять тієї образної потуги, якою

живе поезія Шевченка. Не зламують канонів, не ствердять небувале, не прокладуть шлях у майбутнє НОВОМУ СЛОВУ, новій якості мислення. Це привілей Генія.

Так Шевченко виходив на ті виміри і якості поетичної мови, які були «анахронізмом» (у значенні випереджальності!) в його добу і є цілком сучасними нині. Хто в середині XIX століття міг сказати: «*Морозом очі окує*»? Або: «...прозрів еси // В попелі глибоко // Огонь добрий *смілим* серцем»? Або: „...Іх безчестіє, і зрада, // І криводушіє огнем , // Кривавим, пламенним мечем // *Нарізані* на людських душах...“; слова „огнем невидимим пекли// Замерзлі душі“; „щоб слово пламенем взялось, // Щоб людям серце розтопило...“ Це вже експресія і метафорика модерної поезії. Хоч вона повертає і до біблійної потуги, і до наївної виразності народної поезії, яка дозволяла собі, скажімо, таке: „Хоч і серце *розверни*, // То не знайдеш там брехні“ (з різдвяного вірша).

А чудо опобутовлення абстрактних понять і піднесення побутових картин на рівень абстрактної всезначущості? «*Душа убога встала рано, // Напряла мало та й лягла // Одпочиває собі, небога. // А воля душу стерегла*»; „*Ледача воля одурила // Маленьку душу*“; „*Недвига серцем*“; «*Тобі вже зазирає в очі // Твоє грядущее*»; «*Бо слава здорово кричить // За наші голови*».

Експресивність поетичної мови Шевченка долала відстані між різними рівнями свідомості і тим випереджала свій час.

Так само випереджала свій час і його принципова визволеність з канонів нормативної поетики і натхненна відкритість стихіям чуття і думання творчого людського ества; вільне розгортання сюжету думки; «багатоголосся» його лірики – поліфонія власного голосу; суб’єктивна насиченість його політичної поезії...

х х х

Бувши плоттю від плоті і кров’ю від крові свого багатостраждального народу, безмежно люблячи його і належачи йому всією своєю істотою, Шевченко не приймав у ньому те, що було виховане століттями соціального поневолення і національного розтління. Взявши від народу краще і життєдайне, він відринув гірше, ветхе. Та він не лише взяв від народу – він йому сторицею віддячився. Він ствердив самодостатність українського світу – як антитезу малоросійськості й провінціалізму, став символом – якщо вжити вираз Г.Карпентера – «пробудження національної совісті». Він присвятився розвитку гуманістичних і демократичних понять у суспільстві. Велика його заслуга перед українським народом – у тому, що він доносив до його свідомості ідеї демократизму, народного самоврядування (з історичної традиції народу ж і виведені, але збагачені й поглиблені світовою думкою), соціальної та національної справедливості, правди і свободи (поняття правди і волі, що проймають усю його поезію, в специфічно шевченківському розумінні дуже широкі, дуже конкретні і дуже людяні). Велика заслуга його і в тому, що, так багато зробивши для пробудження національного самоусвідомлення українського народу та виховання національної гідності, він спрямовував їх не в бік національної замкненості, винятковості чи ворожнечі, а в бік взаємопізнання та взаємоповаги, рівноправного спілкування народів.

Та Шевченко належить не лише Україні – всьому людству, хоч кожне його слово – про Україну. Тут відбувається нечасте в історії літератури, – але підвладне генієві, – час-

ливе перетворення: поезія, породжена злобою дня, живе вічно; поезія, зміст, характер, призначення якої безпосередньо національні, набуває загальнолюдського значення, виростає до світових масштабів, стає «родовим» явищем людського духу.

Загальнолюдське значення поезії Шевченка не тільки в тому, що він, як і кожен геній, збагатив духовний потенціал людства, світ його ідей та почувань, зробивши набутком, доступним для всіх народів, те, що пережив, передумав, скристалізував у слово народ український і чого він досягнув у царстві думки і духу. Загальнолюдське значення Шевченкової поезії і в тому, що вона самому українському народові давала розуміння його долі, його потреб та його завдань перед лицем майбутнього – з погляду загальнолюдської історії та боротьби, загальнолюдських завоювань розуму й духу, світового прогресу; з висоти найбагородніших ідеалів та уявлень свого часу. Говоримо, звичайно, не тільки про самого Шевченка, а про весь той рух духовного відродження і піднесення, що сконцентрувався навколо його імені, подвигу, творчості, пам'яті.

І є ще один аспект цієї проблеми, де мова повинна йти про взаємопроникнення вселюдського, народного і суб'єктивного, про народність та індивідуальність великого поета. Він по-своєму здійснив той перехід від умовного ліричного персонажа до складного і потужного біографічного «я», що відбувався в той час і в російській, і в європейській поезії. Навіть коли він «вливає» свою думку нібито типовими «кlišе» – «готовими» народно-поетичними образами – і тоді в нього в сукупності виходить глибоке індивідуальне переживання, що набуває естетичної загальнозначущості. В поезії Шевченка відбилася вся глибина і самобутність його особистості. Те, що він пережив і передумав, вищою мірою виявляє сутність людини взагалі і водночас позначене печаттю могутньої і неповторної індивідуальності, засвідчуючи невичерпну багатоманітність людського духу. (Рабіндранат Тагор: «Ми повинні в усьому світі знайти безкінечний зміст, який полягає в тому, що ми люди»). Поезія Шевченка глибоко психологічна і психологічна неповторно й специфічно: багато його віршів – це не просто розвиток якоїсь думки, образу, настрою, як звичайно буває в ліриці, – це цілісний психологічний комплекс, закінчена психологічна картина, психологічна повість, де втілено не частку людини, не якусь її рису, не якийсь момент її життя, – а всю людину, все її життя (чудовий зразок такої психологічної «повісті» – вірш «А.О.Козачковському»). А про вірш «Мені однаково, чи буду...» почесний акад. Петербурзької АН Д.Овсянко-Куликовський говорив, що в ньому «така сила ліризму, рівного якому важко знайти або навіть неможливо». Під ним, казав академік, могли б підписатися Пушкін, Гете, Шиллер, Гейне... У Шевченка багато таких творів, де він живе не якимсь одним душевним актом, а весь цілком, сповна, всією своєю істотою, створюючи закінчений, всеоб'ємний, вичерпний людський образ, являючи цілий світ; здається, тут уже все сказано, більше вже поет нічого не зможе повідати людям. Та новий вірш – і новий світ, такий же закінчений і вичерпний. Ця безкрайність суб'єктивного – теж великий внесок Шевченків не лише в самовладність поезії як такої, а й у збагачення й розвиток духовності народу, у скарбницю загальнолюдських цінностей культури. Водночас поет сам щедро черпав з цієї скарбниці; на його творчості лежить печать щасливого прилучення до світової культури, і сама вона – одна з вершин цієї культури.

Протягом небагатьох років творчості Шевченка пройшов великий і складний шлях розвитку. Його поезія багатогранна і часом навіть суперечлива, та це неминучі суперечності інтелектуальних і духовних шукань, невтоленної думки. Водночас Шевченко

дивовижно цілісний і послідовний, основу його ества складають ті сокровенні думи, які проходять крізь усю його творчість поета, прозаїка, художника.

Найпомилковішим було б уявляти Шевченка статичним і однозначним. Не менше спрощення – малювати його еволюцію як перманентну відмову від одного в ім'я другого. Звичайно ж, між «Причинною» і «Неофітами», між ранніми баладами і пізними біблійними «подражаніями» – величезна відстань, довгий і тернистий шлях, пройдений у муках, думках, трудах і осягненнях. Але цим шляхом Шевченко не відходив від себе, а йшов до себе.

Шевченко, як геній, весь – нескінченне і безперервне сплетіння самозаперечень і самостверджень, але його заперечення ніколи не було простою відмовою від колишнього, а ствердження – простою заміною його новим. Це був складний процес поглиблення, збагачення, перетворення попередніх понять та їхнього активного входження в наступні, перевірка колишніх уявлень та ідеалів новими, вигрунтованими на більшому знанні, їхнє боріння та взаємозапіднення – тяжка, органічна і незупинна робота вишвищення духу.

Справді: хіба могутня сила і обпалююча пристрасність його біблійних псалмів та «подражаній» (на жаль, невідомих ширшому колу його сучасників) не є нова, вища якість колишнього Шевченкового бунтарського романтизму?

І хіба не те гостре відчуття своєї невлаштованості, самоти, «недолі» на чужині і не те жадання зустрічі з батьківщиною, з матір'ю Україною, які надихали його ранню поезію, – по-новому, по-інакшому і з особливою силою та зворушливістю залунали в його передсмертній ліриці: в тихій печалі, у невеселих думках людини, яка прожила гірке життя на чужині, що стала йому другою батьківщиною, дала йому і друзів, і ворогів, та не дала щастя; людини, яка позубулася ілюзій про Україну, але чує там свою домівку і туди поривається серцем, потребуючи і шукаючи душевного заспокоєння та останньої розради серед свого народу?

А драматична історія України, її героїчне й сумне минуле? Адже воно завжди надихало поета і було одним із живодайних джерел його натхнення. І якщо спочатку його зір вабили уславлені в легендах козацькі ватажки та гетьмани, а потім він «звувив» коло своїх захоплень до ранньої, героїчної доби козацтва, а в декому з пізніших діячів справедливо побачив «рабів, підножків, грязь Москви, варшавське сміття», підмагачів в уярмленні Вітчизни, і звернувся як до головного героя української історії, до самого українського народу в його боротьбі за правду і волю, – то це не означає, що минуле України в усьому його багатстві стало менше його цікавити, менше вже давало сил, віри, підпори у боротьбі за майбутнє свого народу. Швидше навпаки. Але тепер переважають не жалі за минулим і скорбота про втрати, а його драматична переоцінка. Поет бере з минулого уроки, співвідносить із сучасним і майбутнім, робить елементом історичної перспективи. Шевченкова любов до України – це любов сина до матері. В ній відданість і відповідальність, неможливість зректися, абсолют самоототожнення:

*Я так її, я так люблю,
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю...*

Як це не схоже на патріотизм самовдоволення і хвастоців або на патетику співців імперій! Ось, наприклад, що каже про імперську гординю одного з них, Редьярда Кіплінга, його співвітчизник Гільберт Честертон: «Він захоплюється Англією, але не любить її, захоплюємося ми за щось, любимо – просто так. Він захоплюється Англією за те, що вона сильна, а не за те, що вона – Англія. Я не ображаю його, він, до честі своєї, сам у цьому зівнався із звичайною, живописною простодушністю. В дуже цікавих віршах він пише: «Була б Англія слабкою» (а не сильною і практичною, як йому здається)... «Я кинув би її». Шевченко ж – навпаки; напевне, він любив би Україну вільну і сильну (про яку мріяв), але не так – спокійніше, не до всезабуття і богопрокляття...

Може, найочевидніше свідчення послідовності, нерозкладності, цілності Шевченкової поезії, внутрішньої нерушимості і водночас вічного оновлення його творчого духу – поема «Марія», написана в останні роки життя. «Марія» – вершина Шевченкової великої простоти, і разом з тим – яка вона глибока, і складна, і невичерпна! Впевнене, зі спокійною сміливістю титана, переосмислення, олюднення канонізованого християнського переказу несе на собі печаті могутніх і багатоманітних сердечних дум та душевних подвигень, багато з яких пронесені крізь усе життя, вистраждані всім життям.

Шевченкова поезія давно стала найважливішим і нетлінним складником духовного ества українського народу. Колись Генріх Гайне говорив про Біблію як «переносну вітчизну» євреїв – з нею вони, гнані, мандрували світом. Такою «переносною вітчизною» для українців, куди б їх не закинула доля, був «Кобзар» Шевченка. І навіть у себе вдома, на «нашій, не своїй землі», він давав, дає і даватиме почуття вітчизни. В цьому чи не найбільша таємниця його вічної насушності. Скільки вже говорено в різні часи про „культ” Шевченка, який не просто нагадує культ, що ним оточені в інших народів імена найбільших поетів, але й відрізняється своєю стихійною всенародною силою, неунікненою політизованістю й тривалістю. Може, якби здійснився його ідеал вільної України, гідного буття у світі його народу, якби загоїлися рани і вщух багатосотрічний український біль, – сам собою стих би і „культ” Шевченка. Але він є і буде до щасливішої долі України, хоч би якісь стихійні чи театральні форми цього „культу” були не сприйнятні для когось із нас, хоч би це не мирилося з нашим почуттям міри, хоч би якими слухними були застереження багатьох авторитетних людей: це вже не наше суб”єктивне, це невитравний знак історії. І чиясь особиста відстороненість або неприйняття тут мало що важать. Нам залишається хіба що бачити й не солідаризуватися ані з профанаціями та несмаком, ані з фальшивою казенною церемоніальністю, хай би у когось із керманічів навіть і з”являлася на очах сльоза при звуках „Заповіту” на Шевченковій горі в Каневі... Це ж для них тимчасове... А нам годиться дбати про цивілізованість і чистоту поцінування свого генія.

Бо для нас Шевченко – це не тільки те, що вшановують та вивчають, а й те, чим живуть. У чому черпають сили і надії.

У глибини майбутнього слав Шевченко свої непохитні заповіді синам рідної землі. Він говорив до мертвих духом, які ще мали пробудитися, і до живих, і до ще не народжених, і в Україні, і в світах, – у кого ще є таке звертання до всього народу як до вічної категорії – і таке грандіозне розуміння народу як сукупності поколінь, і духу, і діянь – поза обмеженнями в часі та просторі?! Це – біблійне. І серед його заповітів перший і останній:

*...Свою Україну любить,
Любить її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа молитъ.*

УДК 84

С. Глузман, глава ассоциации психиатров Украины,
бывший политзаключенный

ЯЗЫКИ И КУЛЬТУРА В УКРАИНЕ (без претензии на академичность)

Вопрос о праве людей считать себя обладающими абсолютной истиной и вопрос о праве этих обладателей принуждать других жить и действовать согласно с этой истиной – тревожный и жгучий вопрос. Я прочитал эти слова в сборнике «Свобода и культура», изданном в Санкт-Петербурге в 1906 году. Пророческие слова...

Тогда, в 1982 году, я жил в стране, власти которой обладали абсолютной истиной, неизблемой и в то же время постоянно меняющейся. Марксизм-ленинизм объяснял всё, прошлое, настоящее, будущее. В стране угасала культура сомнений. Высказанные вслух или записанные сомнения карались санкцией по статье №62 Уголовного кодекса «Анти-советская агитация и пропаганда».

В двадцать шесть лет у меня были серьёзные сомнения. Именно поэтому я стал узником тюрьмы КГБ и, затем, уральского политического лагеря. Там, в зоне я понял очень важную для меня истину: существует какой-то один универсальный язык за всеми существующими языками, это язык Бога. Там, в зоне, где я провёл семь долгих лет, я подружился с прежде неизвестными мне людьми – крестьянскими сыновьями, отбывавшими свой двадцатипятилетний срок заключения за сопротивление сталинской оккупации их земли, Западной Украины. И никто из них, самых настоящих бандеровцев, никогда не задал мне вопрос: “Чому ти розмовляєш з нами російською мовою?” Как не задал мне этот вопрос Василь Стус, с которым я провёл двадцать невыразимо сладких дней в камере внутренней тюрьмы КГБ.

Именно там, в лагере строгого режима для особо опасных государственных преступников, я понял, что в сознании современного человека живёт сопряжение трагедий Эдипа и Христа, Гамлета и Дон-Кихота. Именно там “украинский буржуазный националист” Иван Алексеевич Свитлычный, мой учитель и друг, сообщил мне мудрые слова француза Мальро: “Культурное наследие – это хор голосов, отвечающих на наши вопросы”. Там же, прогуливаясь со мною перед баракком, он, крестьянский сын из Луганской области, произнёс такое, очень важное для меня: интеллигенция есть часть народа, чувствует то же, что и народ, но в силу лучшего образования ярче это осознаёт и даёт этому выражение. Там, в лагере, изъятый из литературной (т. е. профессиональной!) жизни своей страны, он, “украинский буржуазный националист” учил меня необходимости выступать

© С. Глузман., 2014